

ХРАНИТЕЛНИЯТ КОД В ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА МИТИЧНИТЕ СЪЩЕСТВА (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ СРЕДНИТЕ РОДОПИ)

Таня Г. Марева
Исторически музей - Смолян

В традиционните представи на родопското население почитаните митични същества се свързват с употребявани от тях храни или начин на хранене. Открояване хранителния код при характеристика на митичните същества е почти неотменна стъпка на всеки изследовател. Но съпоставително за различните групи и категории митични същества, според вярванията на населението от едно селище, от микрорайон или регион, темата не е представлявала обект на научно дирене.

На територията на Средните Родопи са регистрирани редица вярвания и свързани с тях обредни практики, при които определени храни са специално приготвяни за митичните същества и оставяни на места, приемани за техни обиталища. Вярва се, че нахранени, нечистите сили ще бъдат благосклонни и милостиви към хората или ще бъдат отдалечени посредством любимата им храна от човека и неговия свят. Редно е да отбележим, че наличният емпиричен материал съдържа оскъдна информация в тази насока, нещо обяснимо като се има предвид ранното отмиране на вярата в митичните същества в сравнение останалите елементи на традиционната култура и запазването ѝ само в спомените на най-възрастното население. В последните десетилетия носителите на въпросните вярвания са освободени от страха в демоничните същества, който е определящ за отношението на човека към тях. Макар да са запазени приказки, предания, легенди, наблюдаваме размиване и сливане на образите, обобщаване на функциите им.

Настоящото съобщение е разработено на базата на лично събирани през годините теренни записки, съпоставени с датки от архивни материали, съхранявани в Исторически музей и Държавен архив - Смолян, краеведската литература, публикувани приказки и легенди.

В зависимост от обитаваното от тях пространство митичните сили

могат да се поделат на две големи групи - с параметри извън селищните граници и с параметри в пределите на селището, т.е. в неусвоеното пространство и в рамките на организираното културно пространство.

Към първата група се отнасят "Змей" и "Ламя", персонажи съответно от мъжки и женски пол, без да са съвместими полово помежду си. И в двата случая става въпрос за голяма змия, обитаваща далечна пещера, в която се влиза чрез дупка, т.е. срещаме се с представи за проникване в отвъдния свят. Те, змеят и ламята, съществуват, но рядко се появяват. По скоро е осезателно присъствието на идеята за тяхното съществуване.

Във традиционните вярвания и представи змеят най-често не се свързва с храна. В литературата е отбелязано, че храната му е мляко¹, но не е уточнено какво - майчино, животинско или друго. В локален вариант, регистриран в приказка от с. Яврово², змеят яде човешко месо, вероятно от моми или млади жени, защото в текста се говори за "пръстче с пръстенче". За ламята разказват, че е много лакома и яде моми и то най-хубавите. В старинен запис на приказка от с. Левочево³ се споменава, че ламята има мляко, т.е. ражда и храни малките си подобно на човека. В приказка от с. Забърдо тя изяжда всичко живо и изпива водите и е толкова лакома, че глътнала цяло магаре с товар горяща прахан⁴.

Във високите и широки поляни около селищата живеят самодиви. Те са горски женски същества и ядат горски плодове и храни - "брусници" (боровинки), "зунищи" (горски ягоди), гъби, треви и корени. Хранят се на "софра", "трапеза", която оставят докато играят хоро. Ако някой им настъпи "софрата", разгневяват се и му изпращат неизвестна болест за наказание (болест, за която не е известно лекарството). Където са софрите и хорищата им никнат самодивски гъби, друга растителност не вирее⁵. Някои самодиви обитават и пълноводни извори. Те влизат нощно време във водениците край селището. На житото, брашното и другата храна не посягат, не им е потребна. Притичват се на помощ на воденичарите, пълнят чувалите с брашно.

Друго женско митично същество, което се появява по високите открити места около селището, е "юдата", наричана също "юда пиринска".

¹ Сб. Родопи. Традиционна народна духовна и соционормативна култура. С. 1994, 35

² Хайтов, Н., Село Яврово, Асеновградско. С. 1958, с. 166-167

³ СбНУ, т. V, С. 1891, с. 139

⁴ Марева, Т., Обичаи и обреди за дъжд в Средните Родопи. В: - Исторически музей Благоевград, том I, Благоевград 1999, с. 153

⁵ Сб. Родопи, с. 37

защото се счита, че постоянното ѝ обиталище е Пирин планина, т.е. много далеч според традиционните пространствени представи. Заклинание за прогонването ѝ от с. Момчиловци, разкрива присъщата за нея храна: "от кон мъосо яла, от куче мляко пила"¹.

"Перията" е обобщен образ на женски демон в представите на българите мохамедани. Има близки черти с юдата, но прониква навсякъде - дори и в домовете. Яде месо².

В границите на селищното пространство митичните същества се поделят на няколко вида, един от тях - влизащи в селището, само за определено календарно време, в периода на "мръсните" дни от Коледа до Водици. През останалата част от годината тези сили живеят в необитаеми от човека далечни места, "там където петел не се чува"³. Поради повсеместното разпространение в региона на вярата в тях термините за именоването им са различни - поганци, боганци, дяволи, дракуси. Най-често се настаняват във воденици в близост до селото и изоставени постройки. През нощите в този период въпросните митични персонажи вдигат сватби, пият и ядат храна, но тяхна си, на човешка не посягат. Сутрин се вижда, че софрите им са борови кори, лъжиците - елови трески, сватбарските чотри - конски глави. Разгневяват се, ако човек настъпи софрата им и го разболяват. На места се вярва, че ядат хора или ги превръщат в поганци, като ги заставят да ядат човешко месо⁴. В локален вариант на приказка за "буганци" от с. Петково⁵ се споменава за раждане на "буганче" и необходимостта да бъде захранено, закърмено от жена. За тази услуга "млечната майка" получила от бащата- буганец престилка с дървени въглища, които на сутринта се превърнали в жълтици. В нощите между Коледа и Водици въпросните митични сили ходят по пътищата на селището, тропат по портите, опитват се да влезнат през комините. За да не влизат в домовете се изпълняват редица предпазни практики, една от които е по зидовете на къщите да им се оставят нечетен брой залци или колаци. Ако случайно успеят да влязат, скачат в съдовете с хранителни запаси на семейството и ги развалят.

В народните представи болестите също се възприемат за митични същества, които се настаняват периодично в селищното пространство. Вяр-

¹ Канев, К. Миналото на с. Момчиловци, Смолянско. С. 1975, с. 28

² Науч. Архив ОИМС, ф. VI. оп. 31, а.е.97, л. 55

³ Шишков, Ст., Обичаи в Ахъ-Челебийска кааза. В: - Родопски старини, Пв.1988, с. 32

⁴ Пак там, с. 48

⁵ Ташев, Г., Село Петково, С.1966, с. 327

ва се, че тръгват от вода, кръстопът, поляна в рамките на селището. При епидемии жените се събират по махали и с общи продукти и при спазване на обредни изисквания за чистота приготвят колаци, намазани с мед. На традиционно място се събират и "ломят" за здраве, т.е. подават си една на друга от обредната храна и консумират от нея. Ритуалът започва с поставяне храна на земята, на зид, на друго подходящо място, достъпно за болестите, за да си "вземат от ядивото и да си ходят благи и меденки". Самостоятелно от общото приношение майките на малки деца поднасят за болестите залци с мед, донесени от дома. Подобни раздавания, предназначени за болести, се извършват през целия ден, от сутринта до вечерта.

В Златоградско наричат болестите-епидемии "госката". За да я изпратят, стари жени ходят по селото и събират продукти за "баргуль" - фасул, царевично брашно и масло. Извън селото колят петел и там варят обредното ястие от жертвеното животно и дарените продукти. Дават на всеки, който мине, за изпращане на болестта¹.

През пролетта и есента обикновено зачестяват простудните заболявания по децата и с цел предпазване от тежки последици и ограничаване на заболяванията се организират общи са селището или за махалата женски почитания на болестите с храна, специално приготвяна за тях, но консумирана от участниците в обряда. Такава храна може да бъде "ашира" - ястие от различни варива и месо от петел-жертва, приготвено на кръстопът извън селището².

Макар и за кратък период, периода на боледуването, болестите влизат по домовете. За умилюстивяването им стопаните приготвят нощем колаци с мед, да си ходи болеста "сладка и меденка", раздават ги по махалата през целия ден. При детска шарка тялото на детето се маже със подсладена вода и в дома не се вари фасул, леща, бакла, грах, "за да не се разлюти болеста". Това показва, че шарката не понася тези храни и те са табу, в дома където се е настанила. Едрата шарка, наричана в Родопите "сипка", освен варива не обича месо, кисело и солено. В домовете с болни се приготвят пресни пити, намазани с мед, петмез, прибавя се още такава храна и се оставят пред прага на вратата при свечеряване, за да си хапнат духовете.

Една от най-страшните болести, които знаят в региона е чумата, върлувала в първите десетилетия на XIX в. В народните представи тя се възприема в образа на грозна, стара, черна жена. Обича мед и качамак. В поверие от с. Момчиловци тя има "дечица", които трябва да нахрани³.

¹ Науч. Архив, пак там, л. 5

² пак там, л. 51

³ Канев, К., цит. съч., с. 579-584

Дават ѝ хляб и каша. Внимават да не са парливи, да не се попари и да се разгневи.

Тежка епидемия, подобна на чумната, при която ежедневно умират хора в Златоградско, прогонват с колене на общоселски курбан. Животното трябва да е черен овен, с който обикалят през деня цялото село¹.

Най-загадъчната болест за домодерното време, епилепсията, родопчанинът нарича "детешка". Вярва се, че може да се преодолее с жертвоприношение от кръвта на черна кокошка, заколена на бунището. Напръскват болния с капки от кръвта ѝ. Тялото хвърлят или раздават в чужд дом. Има забрана да бъде сготвено в дома и да се консумира от болния или членове на неговото семейство.

Митични същества, временно пребиваващи в селището и проникващи в домовете са "орисниците", които на третата нощ от раждането на детето наричат нишката на живота му и изписват предсказанията си на челото му. Влизат през комина и затова им слагат трапеза между огнището и люлката на новороденото. На трапезата поднасят прясна пита, мед или захар, сол.

В Средните Родопи най-разпространено е вярването в митични същества, произлезли от превъплътени мъртъвци. Те обитават селищното пространство, но се явяват само нощем. Вярва се, че стари къщи и плевни, временно или постоянно изоставени от стопаните си, са заселвани от "джинове", "дракуси", произлезли от душите на хора, живели преди това в сградата. Появяват се нощем. Предизвикват шум, за да получат храна. Вярва се също, че ако бъдат нахранени, ще се умилоствият. На следващата вечер след появата им се оставя храна - парче хляб, клин, колаче или друго тестено. Слага се направо на пода, най-често в ъгъла. Ако на сутринта храната е начената, то "дракусът" е доволен, ял е от нея и ще се усмири. За да се освободи сграда от "дракус", колят курбан². Извеждането на такава сила от сградата е много трудно. Случайно това може да стане, ако нощем мине каруца с жито или брашно и "дракусът се подлъже" и тръгне с тях, но за да не се върне в старото си обиталище, хората трябва да отиват в друго село. Успешно извеждане на "дракус" става с топла пита и нарочна покана към митичното същество, че ще го водят на хубаво място или на сватба. Изнасят питата в торба извън селото и я закачат на дърво на чужд синор. "Дракусът" отива с този, който вземе питата. Тъй като се знае с каква цел е оставена такава храна, никой не смее да пипа и се случва митичното същество да се върне в старото си обиталище. Най-често храната се изяжда

¹ Науч. архив, пак там, л. 56

² Сб. Родопи с. 41

от животни.

"Дрезгунъ" е нечиста сила, произлязла от прескочен умрял човек. Появява се нощем и обитава гробището и пътищата (б.м. - извън селото). Храни се с човешка кръв, затова ако някой стреля в него и го уличи, остава кръв на мястото¹.

Близки по характеристика до "дракусите" са "джиновете" - универсални демонични същества, живеещи в невидим свят, успореден на човешкия, почитани от изповядващите мохамеданска вяра². Наричат ги още "шейтани", Златоградско, "дракуси", Девинско. Характерно за тях е присъствие не на конкретна храна, а на "джинова софра". Мястото на тази софра се препокрива с пространствата, обитавани от джиновете - водите, нечистите места, капчуците и т.н., а явяването им в реалния човешки свят става чрез настъпване на софрата им от човек. В такъв случай и софрата става реална и тя първо се вижда като човешка храна, но после преминава в друго състояние - например човешки кости, конска тор и др.

Широко срещано в Средните Родопи е вярването, че водите са "стопанисвани", пазени от свърхестествена сила. Такива са и кръстопътищата, старите изоставени постройките и др. Местните вярвания посочват, че с почитателно отношение и при възможност заобикаляне на въпросните места нежеланите срещи и конфликтни ситуации могат да бъдат избегнати. Ако "стопанът" е засегнат по някакъв начин, по тъмно се показва или обажда на хората. В повечето случаи е неясен образ - нещо като кожа, нещо черно, говорещо. В някои случаи стари води в селищата са свързани с персонифицирани митични сили. В центъра на с. Момчиловци, в близост до черквата е имало "тайнствен бунар", пазен от невяста на име Перенига, Пириница. На чешма в съседна махала, т.нар. Голямска махала излизала змия с големи уши и на тях закрепена златна корона. И в двата случая умилоствияват въпросните пазители на водата с колаци, намазани с мед. Поставят ги в непосредствена близост до водоизточника.

Една от персонификациите на нечистата сила според вярванията на родопчани е невестулката. Наименованието ѝ е табу, наричат я "хубавкото". Ако си чуе името, влиза в стопанските дворове и яде пилци. Може да влезе и в къщата и тогава яде човешки уши. За умилоствияването ѝ мажат вратите с мед и оставят колаци пред дупката, през която се промушва³.

¹ Науч. архив, пак там, л. 24-25

² Троева, Е. Джинът в традиционната култура на българите мохамедани в Родопите, В: - Мюсюлманска култура по българските земи. Изследвания. С. 1998, с. 509-517

³ Науч. архив пак там, л. 5, 11

В Средните Родопи са регистрирани вярвания и в други митични същества, които не представляват интерес в настоящото изследване, защото не се свързват с консумация на храни или етикет на хранене.

Направеният преглед на вярванията за храната и начина на хранене на митичните сили, разпространени сред населението на Средните Родопи, очертават един интересен профил в характеристиката им. Става ясно, че в представите си човекът осмисля тези същества по свое подобие. Дори най-злонамерените към човешкия род раждат и изхранват децата си по идентичен с човека начин. Празниците им са свързани както и при хората с трапези. Същевременно определено има разграничение между демоничния и човешкия свят. Пример относно времето на хранене - нощем, в по-тайна доба, преди първи петли е присъщо за демоните, но не и за човека.

Забележително е, че според народните представи силите, които обитават неусвоеното пространство, се свързват с неприсъща за човека храна - човешко месо, кости, кръв, конско месо, кучешко мляко. Също така храната им в реалното време и реалното съществуване преминава във антихрана - превръща се във фекалии, а посудата - в непотребна материя. Към тази среда, културно неусвоената, принадлежат и митичните същества, които са опасни за човека само, ако той престъпи някаква граница. Те се хранят със сурова храна, взета от природата, която е амбивалентна спрямо човека - може да е безопасна, да не му е полезна, но може и да е отровна.

Митичните сили, които живеят в иреален свят, успореден с човешкия, организират храненето си по подобен на човека начин. Те допускат хората до определени позиции, но не се стига до пълно сливане на световите, т.е. иреалният, митичен, да стане еднакъв с реалния, човешки. Всяко преминаване на невидимата, но неотменна граница води до сериозни последици за човека - например неизлечими болести. А допирът на демоничните сили до храната на човека я разваля и прави непотребна, променя необратимо. Относно тези митични сили, с които според народните представи срещата е много по-реална, човекът си изгражда защитни механизми чрез периодично поднасяната им храна. Такава храна е присъща и за човека, тя е култивирана, обработена. От друга страна тя подсказва връзка с отвъдния свят, света на мъртвите - безквасни хлябове, мед, жертвени животни. По тази причина храните се оставят на необичайни места - извън селището, по оградите, до водите, на кръстопътища, на пода, в ъглите. Макар и да са в процес на отмиране, силно съкратени и в известен смисъл изменени, вярванията за храната на митичните сили показват изключително локално разнообразие, което е сигурен знак за висока степен на актив-

ност в домодерното време. Така те са още един щрих в богатата и старинна традиционна духовна култура на населението в Средните Родопи и част от това, което обшо наричаме наследство.